

רשמי העבר

אמנות פלסטינית עממית מתקופת המנדט בשרון

גרפיטי של פועל, ביארת אל-קאדי

ביארת אל-קאדי

הביארה של משפחת אל-קאדי היא אחת מביארות רבות שהוקמו באזור השרון ומישור החוף, מאז שלהי המאה ה-19. מדובר במבנים שנבנו בפרדסים מעל לבאר המים או בסמוך לה. מבנים אלו הפכו לנפוצים יותר בתקופת המנדט הבריטי במקביל להתרחבות ענף הפרדסנות וחקלאות השלחין במרחב. הביארה שימשה כמבנה מגורים ומינהלה לפועלים שעסקו בקטיפ ולמפקח מטעם בעלי הקרקע, והיא כללה לרוב גם באר ומחסן לציוד חקלאי. חלק מהביארות באזור השתייכו לאחוזות גדולות של משפחות נכבדות כמו משפחת חנוך ומשפחת מנצור (למשל ביארת חנוך הסמוכה) ואחרות הוקמו על נחלות של משפחות מקומיות מהכפרים הסמוכים, לרוב מטירה, מטייבה ומקלנסווה.

דמה שעד כה טרם עסקו במחקר בהיבטים האמנותיים, האתנוגרפיים וההיסטוריים של האמנות הפלסטינית העממית מתקופת המנדט הבריטי, למרות הערך הטמון בה. אמנות עממית (Folk Art) מוגדרת כאמנות שמיוצרת על ידי תרבויות ילידיות או על ידי איכרים ובעלי מלאכות אחרים. בניגוד לאמנות יפה, אמנות עממית היא שימושית ודקורטיבית ביסודה והיא לא נוטה לאסתטיות, סגנונה נאיבי ואין בה הקפדה על טכניקות של פרופורציה ופרספקטיבה. ציורי הגרפיטי בבית הבאר (בִּיאָרָה) של אָמִין עֶבֶד אל-בֶּאָק אל-חֶטִיב ("אל-קאדי") שנמצא בסמוך ליער אילנות בשרון, הם דוגמה לתרומה של אמנות עממית להבנת תמורות בחברה הערבית הפלסטינית בתקופת המנדט.

ביארת אל-קאדי

באופן סכמטי, ללא תווי פנים. הצפיפות באוטובוס היא כה רבה עד כדי כך שגם על גג האוטובוס יושב אדם. הצפיפות והעדר ההקפדה על הבטיחות מוכרים לנו גם מעדויות ומציולמים של אותה עת; מבנים (בית, מסגד) וכן פריטים של התרבות החומרית. כדרך גרפיטי, הציורים גובבו זה על גבי זה בצפיפות רבה, שפגעה בהשתמרותם ומקשה על הבנת ההקשר המקורי של חלק מהאיורים, ועל זיקתם אלה לאלה. לצד האיורים השונים, מצויות באתר גם כתובות רבות בערבית, שנכתבו ביד בלתי אמונה. ניתן לפענח חלק מהן כשמות שבטים ואנשים: שבטי אל-טורה ואל-רמילאת, ושמות פרטיים כגון סַלְמָאן, עַמְרָאן, צַאֲלָח, עֲמֵר מְלִי ועוד. תאריכים המלווים חלק מהשמות מעידים על ביקורים שנעשו במקום גם לאחר קום המדינה, והם אולי עדות להמשך השימוש בבניין לצרכים חקלאיים או כמחסה ארעי בידי פועלים ערבים, או לחילופין תופעה של עלייה לרגל למקומות שננטשו או פונו ב־1948.

במהלך השנים נחרטו במקום גם גרפיטי בעלי אופי יהודי דתי ולאומי.

הגרפיטי כאמנות עממית

אומנות עממית בארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט נידונה במחקר בעיקר בהקשר ליישוב היהודי. רוב העבודות שנעשו עוסקות בציורי קיר בבתים. כך למשל עבודתה של מלכה קרול-אלכסנדרוביץ' על משפחת קרול הצבעית בתל אביב. דוגמה אחרת הן העבודות המתאייחסות אמנם לאמנות ערבית-עות'מאנית, כגון מחקריו של שריף שריף על ציורי תקרות בבתי אמידים בארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית, שמעידים על רמת ביצוע גבוהה בשירות האליטות המקומיות והפרובינציאליות, וניכר שהן הושפעו מן האמנות המערבית.

ציורי הגרפיטי מהסוג שהתגלה בביארת אל-קאדי מהווים מקור נדיר לחקר ההיסטוריה החברתית והתרבותית של הפלסטינים. יש בה כעין התבוננות עצמית, רשמים בני חלוף של שכרי חיים של אוכלוסייה ערבית מקומית שמושפעת מתהליכי מודרניזציה ופיתוח כלכלי חברתי מואצים. בכך, משתקפים בהם תהליכי המשכיות ושינוי בין המסורת למודרנה, המבטאים מעט מקולם של תושבים אלה, מעשיהם ומחשבותיהם. זאת, בניגוד לייצוג החזותי המקובל של ערבים פלסטינים באמנות היהודית כרקע דליל ושולי השייך לנוף [השומם], שמהווה את התפאורה לצמיחת הישוב היהודי וכסובייקט לתיאורים פולקלוריסטיים ומקטינים מצד בני הישוב. בנוסף, בניגוד לתייעוד חזותי מצולם, הרי שבתיאור אומנותי מעין זה האובייקט עובר תיווך ועיבוד בידי היוצר, באופן שיש בו לשפוך אור על הטיות נפשיות, ערכיות ותרבותיות אצל הפרט.

גרפיטי מסוג זה מצויים גם בבתי פרדס ובבתי באר נוספים מתקופת המנדט באזור השרון באזור תל-מונר ובורגתא, ואף בדרום הארץ בסביבות אשקלון, אך מצב השתמרותם פחות טוב

לפי שטרי קניין שונים, ביארת אל-קאדי הוקמה בעשור השני של המאה ה-20 על ידי משפחת אל-קאדי מקלנסווה, שמוצאה ממרקש במרוקו. על אף ריחוקה של הביארה מקלנסווה היום, יש לזכור שבעבר השתרעו אדמות הכפר מערבה עד למקום שבו מצוי כיום בית הקברות של העיר נתניה.

ביארת אל-קאדי כוללת מבנה בית באר מנדטורי ובית באר קדום ממנו, שמצויים צפונית ליער אילנות, בגבולה המערבי של צור משה (נ"צ 190850.689409). המבנה שבו מצויים ציורי הגרפיטי הנידונים הוא בית באר דו-קומתי. לקומה התחתונה שתי כניסות מצד מערב, וכניסה נוספת מצד צפון. בקיר המזרחי פעורים מספר חלונות. בקומה התחתונה מצויה באר גדולה (7 מ' קוטר) ובסיס בטון למשאבת הדיזל שניצבה בעבר במקום. לקומה העליונה עולות מדרגות מתכת חיצוניות.

המבנה מצופה בחלקו באבן ירושלמית. מסביב למבנה שרידי בוסתן ובו עצי חרוב, רימון, תאנה, תות, שקד וגפנים. ממזרח ומדרום למכלול – שרידי תעלות השקיה של הפרדס הערבי שהתקיים במקום עד 1948.

הגרפיטי

גרפיטי (Graffiti) מוגדר ככתיבה או רישומים שנחקקו, ששורבטו או שצוירו על קיר או על משטח אחר. הגרפיטי מוכר לנו כבר מהתקופות הפרהיסטוריות ובעולם העתיק הוא הפך לאחד מדרכי המבע הנפוצות והנגישות ביותר לאדם הפשוט, והוא סוג של אמנות עממית.

ציורי הגרפיטי שבהם עוסק המאמר נמצאים על קירות החדר המצוי בקומה השנייה של בית הבאר. בציורים מתוארים מגוון נושאים שלקוחים מעולמה של החברה הערבית באותה עת: פועלים ערבים עם פנים מזוקנות ולבוש פשוט. אחד הפועלים חובש כובע גרב – אולי סימן לעונת החורף שבה התקיים קטיף התפוחים; נשים (פועלות?); חיות משק ככלבים ובעיקר גמלים שהיו בהמות העבודה החשובות ביותר במשק הערבי הכפרי בשל יכולתן לשאת משאות כבדים לאורך זמן. הגמלים מתוארים עם או ללא מחרשות, בתנועת עמידה או כריעה ולעיתים עם רוכבים על גבם. מושב הרוכב (המִקְמָא) והגדילים המעטרים אותו מתוארים בפרוט רב יחסית לדמויות עצמן, אולי בשל היותם סמלי סטטוס חשובים; צמחים (ענפי זית); כלי תחבורה (אוטובוס ומכונית). האוטובוס מתואר כשהוא מסיע נוסעים שמצויירים

מימין למעלה בכיוון השעון: גמל ורוכב, כלב, גמל, אוטובוס צפוף

התקופה לחקר החברה הפלסטינית הכפרית בתקופת המנדט, בשונה מספרות הזיכרונות של הישוב היהודי וממקורות ערביים אתנוגרפיים והיסטוריים שמתארים את התהליכים שחוותה חברה זו במבט לאחור. מעבר לכך, קורפוס הכתובות שכולל שמות משפחות ושכטים, חשוב כמקור נוסף בשיחזור הגיאוגרפיה ההתיישבותית המקומית בתקופת המנדט.

בפן האומנותי, מהווים התרשימים דוגמה לאמנות עממית ברמת ביצוע נמוכה, ללא שליטה מקצועית בטכניקת הרישום. הרישום עצמו בוצע בחלקו באמצעות פחם, ובחלקו על ידי חריטה בקיר המטויח של בית הפרדס. ניתן לראות בו ביטוי אמנותי עצמי של הפרט, ללא השפעה ישירה של הכשרה מקצועית וללא דפוסים אמנותיים מגובשים.

בפן התרבותי, מדובר בדוגמה לפרקטיקה שבוצעה במסגרת תרבות הפנאי – הזמן הפנוי בעונת קטיף ההדרים – שהיא בעלת אופי ארעי מטבעה. לצד זאת, היא גם מנציחה ומקבעת ייצוגים ברי חלוף של חיי היום יום.

תיעוד מסודר של ציורי הגרפיטי באתרים נוספים יוכל לתרום להכרת התרבות של החברה הפלסטינית. ריבוי הגרפיטי והצפיפות הרבה שבה הם משורבטים זה על גבי זה, מדגים שהמאירים לא ייחסו ככל הנראה חשיבות ערכית מרובה לתוצר אלא דווקא לפרקטיקה של הציור. כך או כך, ניתן למצוא בהם מעין בבואה לחיים במרחב הכפרי הערבי במישור החוף בתקופת המנדט. ■

והרפרטואר שלהם דל יותר. מכלל הציורים עולה דמותה של חברה כפרית, חקלאית, שמתבססת על חיות עבודה ומשא, בדגש על הגמל. לצד זאת, יש נוכחות למיכון ומכשירים, ובכלל זה למכוניות ואוטובוסים. כלי עבודה ותחבורה מסורתיים וחדישים משמשים זה לצד זה. עדות עקיפה לשינויים חברתיים אלה קיימת במרחב שבו שורטטו הגרפיטי: חדר המגורים העליון בבית באר ערבי, שעומד בלב פרדס של גידולי הדרים למטרות ייצוא. הדבר משקף את יחסי הגומלין שהלכו וגברו באותה עת בין החברה הערבית המקומית לעולם סביבם, ואת אובדן האוטרכיות של המשק הערבי המסורתי. כמו כן, הופעת המוטיבים המסורתיים כמו גמלים, לבוש מסורתי ואוטובוסים מסוגים שאפיינו את האזור הזה עד לתקופת המנדט, מאפשרת לנו לתארך בבטחה יחסית את הגרפיטי לתקופה זו.

הופעת כתובות בגרפיטי עשויה להעיד שידיעת קרוא וכתוב הייתה מקובלת בקרב אחוזים נרחבים יותר של האוכלוסייה ובכלל זה בני המעמדות הנמוכים – האיכרים או הפועלים שעבדו בשדות ובפרדסים במישור החוף כשכירי יום. ריבוי גרפיטי עם שמות הפועלים, המנציח את שמם ופועלם מצביע על ייחוס חשיבות רבה למסגרות זהות מקומיות, משפחתיות ושבתיות. כתובת השמות מלמדת כיצד תפסו רושמייהם את עצמם, וכיצד שאפו להיזכר בסימנים שהותירו במקומות שבהם עברו. בהתאם לכך, במישור ההיסטורי, התרשימים מהווים מקור בן

לעיון נוסף

1. מ' קרול-אלכסנרוביץ, צבעי העיר, תל אביב 1989.
2. ש' שריף, נ' כנען-קדר וא' אילון. ארמונות נסתרים: ציורי קיר ותקרות בארץ-ישראל בתקופה העות'מאנית (1856-1917), תל אביב 2002.
3. א' ברונשטיין, "אלחרם (סידנא עלי) בזיכרון של הרצליה", בתוך: זוכרות את אחרם (סידנא עלי), רמלה 2005, עמ' 25-32.
4. ר' מרום, מימי קדם קדמתה: פרקים בתולדות אבן יהודה וסביבתה לאור המחקר ההיסטורי והארכיאולוגי, פרויקט מחקר היסטורי שהוגש ל"בית הראשונים" באבן יהודה, אבן יהודה 2008.